

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.221>
УДК 94(477)“1941/1944”:355.48(430)

Тетяна ПАСТУШЕНКО

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна);
Історичний семінар,
Гайдельберзький університет (Гайдельберг, Німеччина)
tetiana_p@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0775-3788>

ОСЕРЕДКИ ТЕРОРУ: СТАЦІОНАРНІ ПІДРОЗДІЛИ ПОЛІЦІЇ БЕЗПЕКИ ТА СД У РАЙХСКОМІСАРІАТІ УКРАЇНА

Рецензія на книгу: *Christian Schmittwilken.*

**Zentrales des Terrors. Die Dienststellen der Kommandeure
der Sicherheitspolizei und des SD im Reichskommissariat Ukraine**

De Gruyter Oldenbourg, 2024. 304 S.

Дослідження Крістіана Шміттвількена «Осередки терору: управління начальників поліції безпеки та СД у райхскомісаріаті Україна» присвячене реконструкції діяльності спеціальних підрозділів каральної системи Третього Райху на захопленій території України, які стали важливим інструментом проведення нацистської окупаційної політики та масових убивств. Через проблематичність доступу до літе-

---

Цитування: Пастушенко Т. Осередки терору: стаціонарні підрозділи поліції безпеки та СД у райхскомісаріаті Україна [Рец. на кн.: Schmittwilken Ch. *Zentrales des Terrors. Die Dienststellen der Kommandeure der Sicherheitspolizei und des SD im Reichskommissariat Ukraine*. De Gruyter Oldenbourg, 2024. 304 S.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 221—226. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.221>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 5 (584)

ратури і джерел українські дослідники у своїх працях зазвичай лише згадували ці структури або у загальних рисах описували їх функціонування в контексті подій Голокосту та інших каральних практик нацистської влади [1]. Найбільше відома діяльність управління начальника поліції безпеки та СД у Києві в історії Бабиного Яру [2—3]. Вітчизняні фахівці переважно концентрували увагу на вивченні злочинів нацистських спецслужб, які, втім, і надалі залишались абстрактними, безликими структурами й інституціями¹. Для західної історіографії стаціонарні підрозділи поліції безпеки і СД все ще «перебувають у тіні» історії айнзатцгруп та масових убивств європейських євреїв у таборах смерті.

К. Шмітвількен представляє реконструкцію діяльності управлінь начальників поліції безпеки та СД на території України, Білорусії в адміністративних межах райхс-

комісаріату Україна й у часових рамках від створення Головного управління імперської безпеки та айнзатцгруп до розформування підрозділів поліції безпеки і СД у 1944 р. після відступу нацистів із території України. Важливу увагу дослідник приділив персональному складу й вивченню практики окупації та масових убивств, яку застосовували управління поліції безпеки і СД. На думку автора, «ці практики свідомо чи несвідомо керують людьми в їхніх діях. Це не ритуали, а скоріше рутина, звички, способи дій та звичаї, засвоєні не лише окремими людьми, а й колективами» (с. 13).

Зважаючи на фрагментарність джерел, автор залучив для свого дослідження документи з фондів 13 українських центральних та обласних архівів, матеріали з відповідних установ Білорусії, РФ, ФРН (включно з Центральним відомством управлінь юстиції земель Німеччини з розслідування націонал-соціалістичних злочинів [5]), польського Інституту національної пам'яті, Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем в Єрусалимі.

Дослідження К. Шмітвількена складається з двох частин і десяти розділів. У першій частині розглядається походження та інституційний розвиток поліції безпеки і СД, у другій — практична діяльність структурних підрозділів цих органів. Автор детально описав, як вони діяли на місцях, якими засобами, що саме пріоритетували в тій реальності та які наслідки це мало. Фахівець намагається поставити під сумнів, певною мірою спростувати уявлення про всемогутність і всюдисутність поліції безпеки та СД, особливо в питаннях боротьби з рухом опору. Частково йому це вдалося.

¹ Нове дослідження з цієї тематики — стаття О. Лисенко про діяльність поліції безпеки та СД у Чернігівській обл. (див.: [4]).

Особливий інтерес для вітчизняних дослідників має четвертий розділ, в якому представлено структуру управлінь начальників поліції безпеки та СД на території України, процес формування особового складу, кар'єрні шляхи співробітників цих окупаційних підрозділів (с. 69).

Найбільший за обсягом п'ятий розділ присвячено участі управлінь начальників поліції безпеки та СД у винищенні євреїв, ромів, пацієнтів психіатричних лікарень. К. Шмітвількен представляє Голокост у райхскомісаріаті Україна як частину загальноєвропейського злодіяння й пов'язує вбивство євреїв на українських і білоруських землях із рішеннями нацистського керівництва в Берліні та переслідуваннями євреїв на інших територіях. Дослідник дискутує з К. Герлахом [6] і В. Лауер [7] щодо особливостей подій у райхскомісаріаті Україна та робить висновок, що фундаментальне рішення про вбивство всіх без винятку євреїв у німецькій зоні окупації було ухвалене лише влітку 1942 р., після смерті Р. Гайдріха. Початок нової хвилі масових розстрілів він пов'язує з приїздом в Україну Г. Гімлера вже як очільника Головного управління імперської безпеки в липні 1942 р. (с. 122—129). У дослідженні наводиться маловідома інформація про використання деякими функціонерами управлінь поліції безпеки та СД євреїв як особистих домашніх слуг, а жінок як сексуальних рабинь. Такі приклади ще раз демонструють, що спрощених пояснень (на зразок «врожденного антисемітизму») для розуміння мотивів окремих злочинців може бути недостатньо.

У шостому розділі праці К. Шмітвількена йдеться про злодіяння управлінь поліції безпеки і СД проти радянських військовополонених та участь стаціонарних підрозділів у розстрілах «неприйнятних» полонених у таборах². На нашу думку, питання поводження з бранцями можна було б доповнити інформацією про роль цих структур у розшуках полонених-утікачів. Якраз більшість так званих трофейних документів в українських архівах і є відповідними повідомленнями.

Питання функціонування виправно-трудова таборів СД в райхскомісаріаті Україна досі оповито міфами. Ці місця несвободи в українській історичній літературі часто називають «концтаборами», їх статус і розташування залишаються невизначеними³. К. Шмітвількен реконструював діяльність таборів Шибків (управління начальника поліції безпеки та СД Рівне), Сирець (управління начальника поліції безпеки та СД Київ), Бердичів (управління начальника поліції безпеки та СД Житомир), Ігрень (управління начальника поліції безпеки та СД Дніпропетровськ), Грейгове (управління начальника поліції безпеки та СД Миколаїв). Виправно-трудова табори створювалися також при цивільних адміністраціях (гебітскомісаріатах)⁴. У дослідженні наведено приклад такого табору в Козятині (с. 170—171). Хоча зазначені установи не підпорядковувалися господарсько-адміністративному управлінню СС, під час відступу вермахту з окупованих

² Докл. див.: [8].

³ Найбільш вивчена історія Сирецького табору (див.: [9]). Див. також публікації на вебсайті «Бабин Яр: людина, влада, історія. Документи і матеріали» (URL: <https://history.kbukiev.ua>). Про виправно-трудова табір СД у Чернігові див.: [4].

⁴ Про табір у м. Бровари (Київська обл.) див.: [10].

територій їхніх в'язнів вивозили до концтаборів у Райху⁵. На думку автора, виправно-трудові табори СД «слугували не лише для здійснення терору, але також були засобом демонстрації влади, за допомогою якої поліція безпеки і СД консолідувала та розширювала свої позиції у СС та поліцейському апараті» (с. 264).

Восьмий розділ монографії присвячений боротьбі поліції безпеки і СД проти учасників руху опору: радянських партизанів, обох крил Організації українських націоналістів, польського підпілля, уявних і справжніх кримінальних злочинців тощо. Тут автор також аналізує тему колабораціонізму, створення й діяльності кримінальної поліції та охоронних підрозділів поліції безпеки⁶. На цю тему збереглося порівняно багато джерел — звітів стаціонарних підрозділів поліції безпеки і СД, в яких питанням «безпеки й порядку» приділяється чимало уваги⁷. За спостереженнями К. Шмітвількена, учасників радянського підпілля нацисти часто страчували (причому привселюдно) через повішення — з метою залякування населення та ймовірних послідовників. Українських націоналістів, навпаки, завжди вбивали таємно: розстрілювали в тюрмах управлінь поліції безпеки та СД або знищували в «газзагасах». Хоча незалежності Української держави нацисти не допускали за жодних умов, однак публічно заявляли про свою антиукраїнську позицію вони також не прагнули (с. 215).

Завершує К. Шмітвількен своє дослідження сюжетами про діяльність поліції безпеки і СД проти двох впливових православних конфесій у райхскомісаріаті Україна (дев'ятий розділ), відступ підрозділів поліції безпеки та СД з окупованих територій (десятий розділ) та новими злочинними, в тому числі вбивствами в'язнів тюрем, сприянням «операції 1005», що мала на меті приховати сліди масових страт 1941—1942 рр.

На нашу думку, до цього дослідження варто було б додати ще одну важливу тему — результати повоєнних розслідувань злочинів, скоєних формуваннями поліції безпеки та СД на українських землях. Автор активно послуговується протоколами допитів колишніх їх начальників і співробітників, іншими матеріалами дізнань, проте ніяким чином не підсумовує результати.

Відзначимо якісний науковий апарат монографії, ґрунтовні коментарі й посилання, іменний, географічний покажчики. Втім українського читача може дещо здивувати використання автором німецьких топонімів періоду нацистської окупації, створених на основі російських географічних назв, але задля уникнення плутанини, тривалого з'ясування сучасної назви населеного пункту, можливо, таке рішення К. Шмітвількена виправдане. Загалом дослідження вкрай важливе для вітчизняної історії, його доцільно видати в перекладі на українську мову.

⁵ Про долю в'язнів Ігреського табору (так званий дніпропетровський транспорт у концентраційному таборі Маутгаузен) див.: [11]. В'язнів Сирецького табору вивезли до концтаборів Іросс-Розен і Дахау.

⁶ Про воєнізовані підрозділи СД докл. див.: [12].

⁷ Частину цих звітів опубліковано. Див.: [13], а також «Донесення з окупованих східних територій» («Бабин Яр: людина, влада, історія. Документи і матеріали»: URL: <https://history.kby.kiev.ua>).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Honcharenko, O.M., Kunytskyi, M.P., Lysenko, O.Ye. Systema orhaniv mistsevoho upravlinnia na terytorii raikhskomisariatu "Ukraina" ta "viiskovoi zony": 1941—1944 rr. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU, 2014 [in Ukrainian].
[Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони»: 1941—1944 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 151 с.]
2. Nakhmanovych, V. Babyn Yar yak symbol Holokostu ta inshykh trahedii chasiv Druhoi svitovoi viiny. *Hrynevych, V., Magochii, P.-R. (Eds). Babyn Yar: istoriia i pamiat.* Kyiv, 2016. 67-108 [in Ukrainian].
[Нахманович В. Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій часів Другої світової війни. *Бабин Яр: історія і пам'ять. За ред. В. Гриневича, П.-Р. Магочія.* Київ: Дух і літера, 2016. С. 67—108].
3. Nakhmanovych, V. Do pytannia pro sklad uchashnykiv karalnykh aksii v okupovanomu Kyievi (1941—1943). *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy: Mat. 2-i Vseukr. nauk. konf., t. Kyiv, 30—31 zhovtnia 2006 r.* Kyiv, 2007. 227-262 [in Ukrainian].
[Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941—1943). *Друга світова війна і доля народів України: Мат. 2-ї Всеукр. наук. конф., м. Київ, 30—31 жовтня 2006 р.* Київ, 2007. С. 227—262].
4. Lysenko, O. Struktura ta diialnist natsystrykykh viiskovo-politsiinykh orhaniv vlady na Chernihivshchyni v 1941—1943 rr. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy.* 2025. 29: 125-144 [in Ukrainian].
[Лисенко О. Структура та діяльність нацистських військово-поліційних органів влади на Чернігівщині в 1941—1943 рр. *Сторінки воєнної історії України.* Вип. 29. Київ, 2025. С. 125—144].
5. Pastushenko, T. Zlochyny proty radianskykh viiskovopolonenykh u roky Druhoi svitovoi viiny ta peresliduvannia natsystrykykh zlochynstiv u povoeinii Nimechchyni. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy.* 2025. 29: 145-167 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т. Злочини проти радянських військовополонених у роки Другої світової війни та переслідування нацистських злочинців у повоєнній Німеччині. *Сторінки воєнної історії України.* Вип. 29. Київ, 2025. С. 145—167].
6. Gerlach, Ch. Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941—1944. Hamburger Editions, 2000, 1231 s. [in German].
7. Lauer, V. Tvorennia natsystrykoi imperii ta Holokost v Ukraini. Kyiv, 2010 [in Ukrainian].
[Лаур В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця. Київ, 2010. 368 с.]
8. Pastushenko, T. Seleksiia radianskykh viiskovopolonenykh: mizh natsystrykoiu radykalnoiu ideolohiieiu i kolonialnoiu ierarkhizatsiieiu. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy.* 2023. 26: 91-112 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т. Селекція радянських військовополонених: між нацистською радикальною ідеологією і колоніальною ієрархізацією. *Сторінки воєнної історії України.* Вип. 26. Київ, 2023. С. 91—112].
9. Birchak, V. & Pastushenko, T. Syretskyi vypravno-trudovyi tabir politsii bezpeky ta sluzhby bezpeky v Kyievi: dzhereloznavchyi ta istoriohrafichnyi analiz. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy.* 2021. 24: 8-23 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т., Бірчак В. Сирецький виправно-трудовий табір поліції безпеки та служби безпеки в Києві: джерелознавчий та історіографічний аналіз. *Сторінки воєнної історії України.* Вип. 24. Київ, 2021. С. 8—23].

10. Shcherbakova-Kaidan, R. Kontstabilir u Brovarakh. *Pamiat zarady maibutnobo: Spohady*. Kn. 2. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Щербаківа-Кайдан Р. Концтабір у Броварах. *Пам'ять заради майбутнього: Спогади*. Кн. 2. Київ, 2006].
11. Berndt, R., Kaltenbrunner, M. & Pastushenko, T. (Comps.). *Viazni z Ukrainy v kontstabilir Mauthausen: istoriia ta pamiat*. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять. Упоряд.: Р. Берндт, М. Кальтенбруннер, Т. Пастушенко. Київ, 2019. 352 с.]
12. Dereiko, I. *Mistsevi formuvannia nimetskoï armii ta politsii u Raikhskomisariati "Ukraina" (1941—1944 rr.)*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012 [in Ukrainian].
[Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941—1944 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 173 с.]
13. *Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення. Київ, 2012. 504 с.]

Надійшла / Received 27.07.2025

Tetiana PASTUSHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of the War-Historical Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine);
Historical Seminar,
Heidelberg University (Heidelberg, Germany)

CENTRES OF TERROR: STATIONARY
UNITS OF THE SECURITY POLICE AND SD
IN THE REICHSKOMMISSARIAT UKRAINE

Book review:

Christian Schmittwilken. *Centres of Terror. The Offices of the Commanders of the Security Police and the SD in the Reichskommissariat Ukraine*
De Gruyter Oldenbourg, 2024. 304 p.